

Agnieszka RESZKA
Akademia im. Jana Długosza w Częstochowie

TWÓRCZOŚĆ HERTY MÜLLER W POLSKIM ŻYCIU LITERACKIM

Abstract

Herta Müller's Work in Polish Literary Life

The article focuses on the problem of the reception and popularization of Herta Müller's work in Poland compared with these in Germany. Additionally, attention is paid to the worldwide interest given to Müller's literary output. The development of the text makes use of critical studies, information featured on the Internet, and data made available by various cultural institutions. The analysis highlights both the political and cultural developments which have influenced Müller's reception and the popularity of her works.

Keywords: Herta Müller, reception, life-writing literature, Nobel Prize, translation.

Wstęp

Twórczość Herty Müller, ze względu na siłę oddziaływania, nabrała nowego znaczenia po otrzymaniu przez pisarkę literackiej Nagrody Nobla w 2009 roku. Wydarzenie to wpłynęło na wzrost zainteresowania jej utworami nie tylko w Europie, ale także w Azji. Wielu krytyków literackich zwraca uwagę na szczególną popularność prozy Herty Müller w państwach byłego bloku wschodniego, a zwłaszcza w Polsce¹. Powodem, często podkreślanym, jest krytyczny stosunek wobec nazistowskich Niemiec oraz podobne doświadczenia historyczne narodu polskiego i rumuńskiego (system totalitarnej władzy w okresie rządów komunistycznych)².

¹ Por. W. Sievers, *Eastward Bound: Herta Müller's International Reception*, [w:] *Herta Müller*, red. B. Haines, L. Marvin, Oxford University Press, Oxford 2013, s. 176–177.

² Zob. G. Jankowicz, *Nigdy nie byłam słowem*, [w:] tegoż, *Rozmowy z pisarzami*, CMONO, Poznań – Kraków 2013, s. 110–118; M.I. Niemczyńska, *Herta Müller w Krakowie: Wolność? Pisanie to praca*, wy-

Interpretowanie utworów Herty Müller w powiązaniu z jej osobistymi przeżyciami narzuca kontekst biograficzny³. Lyn Marven, określając ten sposób pisania i analizy jako „life-writing” (odnoszący się do przeżyć własnych autora), zwróciła uwagę na bardziej złożony charakter problemu w przypadku twórczości Herty Müller⁴. Zrównanie życia i kreacji autorskiej, czy raczej fikcji literackiej, nie jest, zdaniem Marven, właściwe. Analizując utwory niemieckiej pisarki, zbliża się do stanowiska samej autorki, która własne doświadczenia umieszczała w tle akcji, jednak po ich wcześniejszym literackim przetworzeniu⁵. Najważniejsze i najbardziej traumatyczne momenty życia Herty Müller, Niemki mieszkającej do 1987 roku w Rumunii, pozostawiły także swój ślad w jej tekstach. Urodzona w 1953 roku w banackiej wiosce Nitzkydorf w Rumunii, związana była z tym krajem aż do wyjazdu do Niemiec. Z powodu prześladowania politycznego zmuszona była wraz z mężem Richardem Wagnerem opuścić Rumunię⁶. Osobiste doświadczenia wpłynęły na twórczość Müller, jej tematykę oraz sposób przekazu (m.in. nowatorską formę kolaży), jednak nie ograniczyły definitywnie (a jest to opinia często pojawiająca się w polskich tekstach krytyczno-literackich) stylu, jak również zakresu zainteresowań literackich⁷.

Celem artykułu jest przedstawienie, w zarysie ze względu na obszerny zakres tematu, działań służących popularyzowaniu twórczości niemieckiej pisarki na polskim rynku wydawniczym. Przybliżone zostaną przedsięwzięcia podejmowane przez różne instytucje kulturalne, które mają służyć promowaniu utworów Herty

borcza.pl/1,75475,13763400, Herta_Muller_w_Krakowie__Wolnosc__Pisanie_to_praca.html#ixzz3DKBGKPT [stan z 14.09.2014]; W. Pięciak, *Herta Müller a sprawa polska*, www.rp.pl/artykul/419232.html?p=1 [stan z 14.09.2014].

³ Por. E. Galczyńska, *Jak pisać o kraju*, „który nie ocalił jeszcze nikogo” – nieoczywiste zaangażowanie literatury antyjozycyzmianej, portliteracki.pl/tawerna/debaty/jak-pisac-o-kraju-ktory-nie-ocalil-jeszcze-nikogo-nieoczywiste-zaangazowanie-literatury-antyojczyznianej/ [stan z 14.09.2014]; L. Marven, *Life and Literature: Autobiography, Referentiality, and Intertextuality in Herta Müller's Work*, [w:] B. Haines, L. Marven, dz. cyt., s. 204–223.

⁴ Por. L. Marven, dz. cyt., s. 206.

⁵ Zob. tamże, s. 207.

⁶ Szczegółowe informacje dotyczące życia i twórczości Herty Müller można znaleźć w pracach monograficznych, takich jak m.in.: H.L. Arnold (red.), *Herta Müller*, „Text + Kritik. Zeitschrift für Literatur”, t. 155, München 2002; P. Bozzi, *Der fremde Blick. Zum Werk Herta Müllers*, Königshausen & Neumann, Würzburg 2005; N.O. Eke (red.), *Die erfundene Wahrnehmung: Annäherung an Herta Müller*, Igel Verlag Literatur und Wissenschaft, Paderborn 1991; S. Grün, *Fremd in einzelnen Dingen' Fremdheit und Alterität bei Herta Müller*, ibidem-Verlag, Stuttgart 2010; B. Haines (red.), *Herta Müller*, University of Wales Press, Cardiff 1998; H. Mahrtdt, S. Laegreid (red.), *Dichtung und Diktatur. Die Schriftstellerin Herta Müller*, Königshausen & Neumann, Würzburg 2013; J. Müller, *Sprachtakt. Herta Müllers literarischer Darstellungstil*, Köln – Weimar – Wien 2014; G. Predoiu, *Rumäniendeutsche Literatur und die Diktatur. „Die Vergangenheit entlässt dich niemals”*, Verlag Dr. Kovač, Hamburg 2004.

⁷ Por. A. Grabau, *Herta Müller znana czy nieznaną?*, www.przegląd-tygodnik.pl/pl/artykul/herta-muller-znana-czy-nieznaną [stan z 16.09.2014]; Herta Müller, *Kolaże*, biuroliterackie.pl/biuletyn/newsy/herta-muller-kolaze-3/ [stan z 16.09.2014].

Müller w naszym kraju. Analizie zostaną poddane m.in. niektóre teksty krytyczno-literackie, artykuły prasowe oraz informacje zamieszczone na portalach internetowych instytutów kulturalnych (m.in. Instytut Goethego, Wydawnictwo Czarne, Gdańska Galeria Miejska).

Działania służące popularyzacji twórczości Herty Müller

Edycja utworów pisarki przed oraz po otrzymaniu Nagrody Nobla

Wiebke Sievers, analizując oddziaływanie prozy Herty Müller w Europie i Azji, zwróciła uwagę na kilka decydujących czynników oraz momentów przełomowych dla wzrostu jej popularności. Pierwszym z nich była publikacja w wydawnictwie Rotbuch Verlag tomu opowiadań *Niederungen (Niziny)* w 1984 roku w Berlinie Zachodnim (książka ukazała się już wcześniej w 1982 roku w Bukareszcie, jednak przy znacznej ingerencji cenzury)⁸. Utwór jeszcze w tym samym roku został uhonorowany Literacką Nagrodą Aspekte (Aspekte Literaturpreis) za najlepszy niemieckojęzyczny debiut roku.

Pozytywne oceny krytyków literackich w Niemczech Zachodnich oraz zainteresowanie niemieckich czytelników wpłynęły na zmianę jej sytuacji w Rumunii. W krótkim czasie, w związku z promowaniem jej twórczości na rynku wydawniczym RFN, stała się osobą znaną poza blokiem państw komunistycznych. Była to więc w pewnym stopniu forma ochrony przed prześladowaniem przez rząd Nicolae Ceaușescu oraz tajnych służb Securitate, lecz jednocześnie popularność, którą zdobyła, spowodowała wzrost nacisku ze strony władzy i zmianę formy represji. Z inicjatywy komunistów rozpowszechniano pogłoski o rzekomej współpracy pisarki z rumuńskimi tajnymi służbami i misji, którą na polecenie rumuńskiego rządu ma wypełnić na Zachodzie⁹. Zintensyfikowanie i modyfikacja form prześladowania spowodowały w konsekwencji konieczność emigracji do Republiki Federalnej Niemiec. Mimo początkowych problemów (zarzut współpracy z Securitate oraz wrogość ze strony Związku Wypędzonych), kolejne lata przyniosły Hercie Müller awans w gronie literatów niemieckich, a także wzrost zainteresowania jej utworami. Otrzymała liczne niemieckie oraz międzynarodowe nagrody literackie, m.in. Heinrich-von-Kleist-Preis (1994), Prix Aristeion (1995), International IMPAC Dublin Literary Award (1998), Franz-Kafka-Literaturpreis (1999), Bundesverdienstkreuz (2010)¹⁰.

⁸ Zob. W. Sievers, dz. cyt., s. 172–173.

⁹ Por. H. Müller, *Cristina und ihre Attrappe oder Was (nicht) in den Akten der Securitate steht*, Wallstein Verlag, Göttingen 2009, s. 32.

¹⁰ Pełną listę wyróżnień i nagród, które otrzymała, zamieszczono na stronie wydawnictwa Hanser Verlag: www.hanser-literaturverlage.de/autoren/autor.html?id=24382 [stan z 18.09.2014].

Pierwszym niemieckim wydawcą książek pisarki było wydawnictwo Rotbuch Verlag, a następnie Rowohlt i Carl Hanser Verlag¹¹. Szczegółową bibliografię utworów Herty Müller, włącznie z artykułami i wywiadami, zamieściła Julia Müller w swojej monografii dotyczącej noblistki¹². Warto również wspomnieć, iż nie wszystkie teksty (m.in. wczesne utwory liryczne), które były publikowane wcześniej w Rumunii, ze względu na wolę samej autorki doczekały się reedycji w Niemczech. Większość utworów Herty Müller ukazała się również w Austrii i Szwajcarii¹³. Powstały także opracowania krytycznoliterackie porównujące recepcję jej książek w państwach obszaru niemieckojęzycznego i poza nim (m.in. w Anglii i Stanach Zjednoczonych)¹⁴.

Przyznanie literackiej Nagrody Nobla zmieniło w znaczący sposób pozycję pisarki i wpłynęło na wzrost jej popularności także w innych państwach europejskich (poza obszarem niemieckojęzycznym), jak również poza naszym kontynentem. To był moment decydujący dla zainteresowania się rynków wydawniczych w Azji translacją jej utworów i ich publikacją.

Sprzedaż praw wydawniczych oraz przekład utworów Herty Müller do roku 2009 można podzielić na trzy okresy (first, second and third wave – według Wiebke Sievers)¹⁵. W pierwszym etapie (lata 1985–1988) książki niemieckiej pisarki ukazały się w państwach zachodnioeuropejskich znajdujących się w bliskim lub niezbyt odległym sąsiedztwie Republiki Federalnej Niemiec, m.in. we Francji, Holandii, Danii, Szwecji i Włoszech. Druga fala (1989–1995) to przekład i edycja w Anglii, Finlandii,

¹¹ Do 2014 roku ukazały się w Niemczech, poza wydaniem pojedynczych opowiadań, esejów oraz artykułów, następujące utwory: *Niederungen* (1984), *Der Mensch ist ein großer Fasan auf der Welt* (1986), *Barfüßiger Februar* (1987), *Reisende auf einem Bein* (1989), *Der Teufel sitzt im Spiegel* (1991), *Der Fuchs war damals schon der Jäger* (1992), *Herztier* (1994), *Hunger und Seide* (1995), *Heute wär ich mir lieber nicht begegnet* (1997), *Der Fremde Blick oder das Leben ist ein Furz in der Laterne* (1999), *Im Haarknoten wohnt eine Dame* (2000), *Der König verneigt sich und tötet* (2003), *Die blassen Herren mit den Mokkatassen* (2005), *Atemschaukel* (2009), *Immer derselbe Schnee und immer derselbe Onkel* (2011), *Vater telefoniert mit den Fliegen* (2012), *Mein Vaterland war ein Apfelkern. Ein Gespräch mit Angelika Klammer* (2014).

¹² Szczegółową bibliografię utworów Herty Müller, włącznie z artykułami i wywiadami, zamieściła Julia Müller w swojej monografii: J. Müller, dz. cyt., s. 285–321.

¹³ Por. *Herta Müller erhält Literaturnobelpreis 2009*, derstandard.at/1254310897221/Agenturmeldung-Herta-Mueller-erhaelt-Literaturnobelpreis-2009 [stan z 20.09.2014]; *Ein Taschentuch als Heimat: Nobelpreisträgerin Herta Müller*, www.srf.ch/player/tv/kulturplatz/video/ein-taschentuch-als-heimat-nobelpreis-traegerin-herta-mueller?id=b82bb655-31b9-4bde-a047-ca18476c05a0 [stan z 20.19.2014]; *Interview mit der Nobelpreisträgerin Herta Müller*, www.srf.ch/player/tv/kulturplatz/video/interview-mit-der-nobelpreis-traegerin-herta-mueller?id=97cb3818-f092-451e-bf05-486db9bcd6e4 [stan z 20.09.2014].

¹⁴ Zob. J. Boase-Beier, *Herta Müller in Translation*, [w:] B. Haines, L. Marven, dz. cyt., s. 190–203; E. Stringham, *The Critical Reception of Herta Müller in the German and English Printed Media Before and After the Nobel Prize for Literature 2009*, A Thesis Presented in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree Master of Arts, Arizona State University 2011, repository.asu.edu/attachments/56472/content/Stringham_asu_0010N_10474.pdf [stan z 20.09.2014].

¹⁵ W. Sievers w cytowanym wcześniej tekście (s. 173–176) przytoczyła dane opracowane przez Friederike Barakat z Hanser Verlag.

Hiszpanii, Norwegii, Portugalii, Grecji oraz Islandii. W latach 1995–2009, w trzecim okresie wydawania książek Herty Müller, zaczęły się one ukazywać w Turcji, a także poza Europą (Stany Zjednoczone, Japonia, Brazylia) oraz w państwach byłego bloku komunistycznego, m.in. w Rumunii, Węgrzech, Słowenii, Chorwacji oraz w Polsce (od 2003 roku)¹⁶. W ramach programu Kalima (The translation project of the Abu Dhabi Authority for Culture and Heritage)¹⁷ przetłumaczono jej utwory na język arabski¹⁸.

Po otrzymaniu Nagrody Nobla zainteresowanie przekładem oraz wydawaniem utworów niemieckiej pisarki jeszcze bardziej wzrosło. Wiebke Sievers zwróciła uwagę, iż w ciągu tylko jednego roku jej rodzime wydawnictwo (Carl Hanser Verlag) sprzedało prawa druku do 23 państw. Były to przede wszystkim pozostałe kraje postkomunistyczne (m.in. Czechy, Słowacja, Ukraina), nadbałtyckie oraz bałkańskie, a także azjatyckie (Chiny, Południowa Korea, Rosja, Azerbejdżan, Gruzja, Indie, Bangladesz, Tajlandia), Izrael, Liban i Egipt¹⁹.

Mimo znacznego udziału rynku azjatyckiego w ogólnej edycji utworów Herty Müller po 2009 roku, państwa wschodnioeuropejskie pozostały wciąż ważnym odbiorcą jej twórczości. Spośród nich największe znaczenie utrzymały Czechy oraz Polska, państwa liczące się, coraz bardziej, w procesie popularyzacji literatury niemieckojęzycznej²⁰.

Edycja utworów Herty Müller w Polsce

Popularyzacją twórczości niemieckiej noblistki zajmuje się w naszym kraju przede wszystkim Instytut Goethego oraz Wydawnictwo Czarne. Instytut, w ramach programu promocji przekładów („Przekłady niemieckich książek na języki obce”), wspiera finansowo translację literatury niemieckiej w wydawnictwach zagranicznych. Program ten, zgodnie z informacją podaną na stronie Instytutu, umożliwi czytelnikom obcojęzycznym zapoznanie się z aktualnie wydawaną w Niemczech literaturą współczesną, m.in. beletrystyką, literaturą dziecięcą i młodzieżową, ważnymi pracami naukowymi oraz najciekawszymi pozycjami z dziedziny literatury faktu²¹. Jego celem jest także wspieranie

¹⁶ Dane przytoczone za W. Sievers, dz. cyt., s. 173–175.

¹⁷ Oficjalna strona projektu: www.kalima.ae/en/ [stan z 18.09.2014].

¹⁸ *Kalima translates Herta Müller's "Der Mensch ist ein großer Fasan auf der Welt" into Arabic*, www.middle-east-online.com/english/?id=47301 [stan z 18.09.2014].

¹⁹ Zob. W. Sievers, dz. cyt., s. 175.

²⁰ Por. tamże, s. 177.

²¹ Zob. *Program promocji przekładów*, www.goethe.de/ins/pl/lp/kul/ser/usf/plindex.htm [stan z 18.09.2014]; zgodnie z informacją zamieszczoną na stronie internetowej, Goethe-Institut – w przypadku pozytywnego rozpatrzenia wniosku o dotację – zwraca wydawnictwu część kosztów przekładu. Przyznana kwota przekazywana jest po ukazaniu się obcojęzycznego wydania książki. Program nie przewiduje całkowitej refundacji kosztów przekładu ani finansowania druku i prac redakcyjnych.

realizacji polityki kulturalnej, w związku z tym program stał się ważnym instrumentem niemieckiej polityki zagranicznej w sferze kultury i edukacji.

Przy finansowym wsparciu Instytutu Goethego ukazały się w Polsce również utwory Herty Müller²². Poza edycją, podjęto także inne działania służące popularyzowaniu twórczości niemieckiej pisarki. Z inicjatywy Instytutu odbyło się spotkanie noblistki z czytelnikami w dniu 17 kwietnia 2013 roku w Muzeum Sztuki i Techniki Japońskiej Manggha w Krakowie (19 kwietnia noblistka odwiedziła Wrocław podczas festiwalu Europejski Port Literacki). Wizytę w Krakowie poprzedziły działania propagujące jej twórczość wśród polskich odbiorców. Od 9 kwietnia 2013 roku w Instytucie można było oglądać multimedialną wystawę „Herta Müller: Zaklęty krąg słów”. Udostępniono zwiedzającym kopie dokumentów i fotografii z prywatnego archiwum pisarki, jej utwory literackie i fragmenty akt rumuńskiej tajnej policji politycznej Securitate (akta obejmujące 914 stron) dotyczących jej osoby²³.

Instytut wspiera również prace nad przygotowaniem biografii Herty Müller. Autorką tej książki (w chwili pisania artykułu jeszcze się nie ukazała) jest Angelika Kuźniak, reportażystka oraz biografka, która w 2009 roku przeprowadziła z niemiecką pisarką wywiad *Przęcwiżyłam śmierć*²⁴, który został uhonorowany Nagrodą Barbary Łopieńskiej²⁵.

Jako formę inspirowania młodzieży oraz przygotowywania młodego czytelnika do ambitnej lektury, jaką są m.in. teksty niemieckiej noblistki, należy potraktować projekt nauki języka niemieckiego w oparciu o literaturę piękną, który był realizowany przez Instytut Goethego w Krakowie²⁶. W kwietniu 2013 roku prowadzono „Lekcje literatury w języku niemieckim” dla uczniów i studentów, które towarzyszyły wspomnianej już wystawie „Herta Müller: Zaklęty krąg słów”. W programie lek-

²² Zgodnie z informacjami zamieszczonymi na stronie Instytutu (www.goethe.de/mmo/priv/11663185-STANDARD.pdf – [stan z 18.09.2014] oraz danymi przedstawionymi przez Wydawnictwo Czarne, dotację uzyskały książki: *Heute wär ich mir lieber nicht begegnet* (*Dzisiaj wolalabym siebie nie spotkać*, 2004), *Der König verneigt sich und tötet* (*Król kłania się i zabija*, 2005), *Der Fuchs war damals schon der Jäger* (*Lis już wtedy był myśliwym*, 2005), *Niederungen* (*Niziny*, 2006), *Der Mensch ist ein grosser Fasan auf der Welt* (*Człowiek jest tylko bażantem na tym świecie*, 2006), *Hunger und Seide* (*Głód i jedwab*, 2008) oraz *Atemschaukel* (*Huśtawka oddechu*, 2010), *Immer derselbe Schnee und immer derselbe Onkel* (*Nadal ten sam śnieg i nadal ten sam wujek*, 2014).

²³ Por. <https://www.facebook.com/events/293575247438806/?ref=5> [stan z 19.09.2014]; recenzja: „Kolaże” Herta Müller, ksiazki.onet.pl/recenzje/recenzja-kolaze-herta-muller/e4wmz [stan z 19.09.2014].

²⁴ Zob. A. Kuźniak, *Przęcwiżyłam śmierć*, wyborcza.pl/duzyformat/1,127291,6734227,Przecwizylam_smierc.html?as=1 [stan z 19.09.2014].

²⁵ Angelika Kuźniak, autorka m.in. *Papuszy*, *Marleny*, uhonorowana nagrodami literackimi (Grand Press, Nagroda im. Barbary Łopieńskiej). Informacje dotyczące przygotowywanej biografii niemieckiej noblistki oraz wywiad z autorką można znaleźć na stronie internetowej Goethe-Institut: *Rozmowy o literaturze: Chyba z zazdrości piszę tę książkę*, www.goethe.de/ins/pl/lp/kul/dup/lit/pl12443164.html [stan z 19.09.2014].

²⁶ Zob. *Lekcja literatury: Herta Müller*, www.goethe.de/ins/pl/kra/lhr/pl10746910v.html [stan z 19.09.2014].

cji przewidziano wprowadzenie do wystawy oraz do twórczości autorki na przykładzie opowiadania *Szwabska kąpiel* z tomu opowiadań *Niziny*.

Kolejną instytucją kulturalną mającą duże zasługi dla promocji twórczości i przekładu utworów niemieckiej pisarki w Polsce jest, wspomniane wcześniej, Wydawnictwo Czarne, którego wydawcami i redaktorami naczelnymi są Monika Sznajderman oraz Andrzej Stasiuk, a szefową redakcji i redaktorem prowadzącym jest Magdalena Budzińska²⁷. Herta Müller, zdaniem Andrzeja Stasiuka, jest bliska polskiemu odbiorcy, ponieważ reprezentuje ważny nurt w literaturze współczesnej, jej celem jest pokazanie zależności między jednostką a otaczającą ją światem:

Herta Müller pisze jedną książkę przez lata dodając kolejne rozdziały. Pisze o doświadczeniu zła w XX wieku, w naszej części Europy. Właściwie jedynym jej tematem jest los jednostki w zetknięciu z systemem totalitarnym. Można by powiedzieć: to już było. Otóż nie. Müller bowiem stworzyła wyjątkowy język, który potrafi oddać osobiste doświadczenie duchowej i fizycznej zagłady w zetknięciu z systemem. Moim zdaniem jej pisarstwo można postawić obok dzieła Andrieja Platonowa – rosyjskiego (czy też radzieckiego) geniusza, który potrafił literacko unicestwić komunistyczną utopię²⁸.

Od 2003 roku nakładem Wydawnictwa Czarne ukazują się polskie przekłady większości utworów noblistki, które zostały wydane w Polsce (autorstwa Katarzyny Leszczyńskiej, Alicji Buras i Alicji Rosenau). Do roku 2014 wydano dziewięć pozycji (pięć z nich doczekało się wznowień)²⁹. Jako pierwszy ukazał się utwór *Serwatek*. Książka ta zainspirowała właścicieli wydawnictwa, Monikę Sznajderman i Andrzeja Stasiuka, do popularyzowania twórczości Herty Müller w Polsce³⁰. Recenzje do publikowanych książek napisały m.in. Krystyna Kofta („Nowe Książki”), Danuta Kowalik (www.ksiazki.pl oraz „Portal Księgarski”), Angelika Kuźniak, Dorota Masłowska („Lampa”), Justyna Sobolewska („Gazeta Wyborcza”) i Michał Witkowski („Gazeta Wyborcza”)³¹.

Wydawnictwo Czarne, choć najbardziej zaangażowane w promowanie przekładu i druk książek noblistki, nie jest jedynym w Polsce, które je publikuje. W 2010 roku w wydawnictwie Korporacja Ha!art ukazał się tom wierszy w formie kolaży

²⁷ Por. czarne.com.pl/kontakt [stan z 19.09.2014].

²⁸ A. Stasiuk, *Rozmowy o literaturze: Polecamy: Herta Müller*, www.goethe.de/ins/pl/lp/kul/dup/lit/pl110701799.html [stan z 19.09.2014].

²⁹ Nakładem Wydawnictwa Czarne ukazały się: *Serwatek* (2003), *Dzisiaj wolalabym siebie nie spotkać* (2004), *Król kłania się i zabija* (2005), *Lis już wtedy był myśliwym* (2005), *Niziny* (2006), *Człowiek jest tylko bażantem na tym świecie* (2006), *Głód i jedwab* (2008), *Huśtawka oddechu* (2010), *Nadal ten sam śnieg i nadal ten sam wujek* (2014).

³⁰ Pierwsze polskie tłumaczenia fragmentów prozy niemieckiej pisarki zostały zamieszczone w „Literaturze na Świecie”, ich lektura przekonała Monikę Sznajderman i Andrzeja Stasiuka do wydawania autorki także w Polsce; *Herta Müller – noblistka znów w Polsce*, wyborcza.pl/1,76842,13422211,Herta_Muller___noblistka_znow_w_Polsce.html [stan z 21.09.2014].

³¹ Zob. H. Müller, *Niziny*, przeł. K. Leszczyńska, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec 2006, s. 169–173; czarne.com.pl/katalog/autorzy/herta-muller [stan z 19.09.2014].

Strażnik bierze swój grzebień. Der Wächter nimmt seinen Kamm (w przekładzie Artura Kożucha)³². Z okazji premiery polskiego wydania tej książki (w formie kolaży zamkniętych w pudełku) Polskę odwiedziła również sama autorka. Nakładem Biura Literackiego wydano w 2013 roku tom *Kolaże*, w tłumaczeniu i z obszernym posłowiem Leszka Szarugi³³. Zamieszczono w nim jednak tylko wybór niektórych kolaży – ze względu na objętość tomu nie jest on zbyt obszerny – z książek *Die blasen Herren mit den Mokekatassen* i *Vater telefoniert mit den Fliegen*.

Polski przekład utworów Herty Müller

Dla popularyzacji literatury obcojęzycznej sprawą bardzo ważną jest kwestia przekładu, jego adekwatność oraz fakt, czy potrafi skupić na sobie uwagę odbiorcy pochodzącego często z innego kręgu kulturowego. Jean Boase-Beier zwrócił uwagę, iż na mniejszą popularność utworów Herty Müller na Zachodzie Europy (przede wszystkim w Anglii) w porównaniu z państwami postkomunistycznymi (zwłaszcza w Polsce) mają wpływ, poza przyczynami politycznymi i historycznymi, także czynniki lingwistyczne³⁴. Autor zauważył również, iż – ze względu m.in. na zasób słownictwa i konstrukcje gramatyczne – trudno jest porównać jakość i adekwatność przekładu w różnych językach. Zdaniem Jeana Boase-Beiera, język docelowy bardziej zbliżony do oryginalnego języka utworu ma nad innymi pewną przewagę. To kryterium nie jest jednak decydującym dla przekładu, jego pozytywnej oceny, a następnie popularyzacji twórczości pisarza. Utwory Herty Müller, które ukazały się w Anglii przed rokiem 2009, nie wpłynęły bowiem na wzrost zainteresowania jej twórczością po otrzymaniu przez pisarkę Nagrody Nobla³⁵. Na uwagę zasługuje także fakt, iż angielskie tytuły książek (nie są to przekłady funkcjonalne) znacznie różnią się od niemieckich odpowiedników (np. *The Passport*, 1989 – *Der Mensch ist ein großer Fasan auf der Welt*; *Land of Green Plums*, 1994 – *Herztier*; *The Appointment*, 2001 – *Heute war ich mir lieber nicht begegnet*; *The Hunger Angel*, 2012 – *Atemschaukel*). Tytuły polskich przekładów są odzwierciedleniem ich niemieckich odpowiedników.

Wymienieni wcześniej polscy tłumacze Herty Müller (Katarzyna Leszczyńska, Alicja Buras, Alicja Rosenau, Artur Kożuch oraz Leszek Szaruga), pracując nad przekładem utworów noblistki, musieli się jednak zmierzyć nie tylko z problemami lingwistycznymi, ale także, na co często zwraca się uwagę, ze specyficznym stylem pisania. Jest on oceniany jako poetycka proza, pełna dygresji i opisów zarówno realistycznych, jak i metafizycznych. Krytycy twórczości Herty Müller dostrzegają oryginalność wypowiedzi pisarki, której mową ojczystą jest język niemiecki, ale no-

³² Publikacja zrealizowana ze środków Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego oraz przy wsparciu finansowym Komisji Europejskiej.

³³ Por. H. Müller, *Kolaże*, przeł. L. Szaruga, Biuro Literackie, Wrocław 2013; Posłowie: *Nie tylko słowa*, s. 110–130.

³⁴ Zob. J. Boase-Beier, *Herta Müller in Translation*, [w:] B. Haines, L. Marven (red.), dz. cyt., s. 190–203.

³⁵ Zob. tamże, s. 190.

szący widoczne ślady regionalizmu (podobieństwa do dialektu Niemców banackich z Rumunii)³⁶. Autorka stosuje w swoich utworach również wyrażenia z języka rumuńskiego oraz sporadycznie rosyjskiego³⁷.

Wśród polskich tłumaczy na szczególną uwagę i docenienie zasługuje zwłaszcza Katarzyna Leszczyńska, która w 2012 roku została wyróżniona przez Europejskie Kolegium Translatorskie i Fundację Artystyczną Nadrenii Północnej-Westfalii jako „polski głos Herty Müller”³⁸. Jest ona autorką większości przekładów noblistki opublikowanych w naszym kraju (siedem z jedenastu pozycji), a swoją pracę, jak sama twierdzi, traktuje raczej jak misję niż żmudne zajęcie: „Tłumaczenie ma dla mnie coś z magii – przenoszenie całych światów z języka do języka i poszerzanie w ten sposób granic rodzimej kultury, zarażanie innych własnymi fascynacjami”³⁹. Katarzyna Leszczyńska, która wielokrotnie zwracała uwagę na ważny dla tłumacza związek emocjonalny z tekstem oraz jego autorem, podkreśla szczególną więź, jaka łączy ją z Hertą Müller i jej twórczością. Proces przekładu jest, jej zdaniem, łatwiejszy, jeśli translator potrafi wejść w świat duchowy autora oraz wymieniać się doświadczeniami z innymi tłumaczami. Powstaje wtedy, według Katarzyny Leszczyńskiej, niezwykła forma wspólnoty między tłumaczem, autorem, innymi tłumaczami oraz odbiorcami:

Kiedy jako czytelniczka zanurzam się w tekście, kiedy prowadzi mnie on naraz poza granice tego, co wypowiadalne, kiedy z autorem lub autorką łączy mnie rozumienie, powstaje takie specyficzne MY, wspólnota będąca warunkiem namiętnego tłumaczenia. Taka wspólnota powstaje też podczas dyskusji nad tłumaczonym tekstem z przyjaciółmi, podczas pracy nad tłumaczeniem z lektorką lub lektorem. *Hustawce oddechu* zawdzięczam inne jednokrotne MY: po Noblu dla Herty Müller kilkoro tłumaczy w różnych krajach pracowało w tym samym czasie nad tą książką i stworzyło własną sieć. Kilka miesięcy żyliśmy bardzo intensywną rozmową – uczestniczyła w niej również Herta Müller: inspirowaliśmy się nawzajem, czasem sobie zazdrościliśmy – przede wszystkim możliwości i rozwiązań dostępnych w danym języku, którymi nasz własny język nie dysponuje... Niesamowite było to, że wysyłało się w środku nocy e-mail z nekającym człowieka pytaniem – i zazwyczaj po kilku minutach ktoś się odzywał, nadchodziła odpowiedź z Węgier, Włoch czy Francji...⁴⁰

Kreatywnym stosunkiem do tłumaczonych utworów (wniosek taki można wysunąć po przeanalizowaniu ich przekładów i porównaniu z tekstami oryginalnymi) wykazali się także inni translatorzy. Nowatorstwo stylu noblistki wymagało od nich za-

³⁶ Por. J. Müller, dz. cyt., s. 10.

³⁷ Katarzyna Leszczyńska tłumacząc powieść *Atemschaukel*, zamieściła w posłowniu *Od tłumaczki* także mały słownik zwrotów obcojęzycznych, które pojawiły się w książce wraz z ich krótkim wyjaśnieniem i podaniem etymologii.

³⁸ Zob. *Rozmowy z tłumaczami: Katarzyna Leszczyńska*, www.goethe.de/ins/pl/lp/kul/dup/uwe/ueb/pl9824296.html [stan z 20.09.2014]; *W świecie tłumaczy: Niemieckie nagrody translatorskie dla polskich tłumaczy*, www.goethe.de/ins/pl/lp/kul/dup/uwe/pl9010684.html [stan z 20.09.2014].

³⁹ *Rozmowy z tłumaczami: Katarzyna Leszczyńska*, www.goethe.de/ins/pl/lp/kul/dup/uwe/ueb/pl9824296.html [stan z 20.09.2014].

⁴⁰ Tamże [stan z 20.09.2014 r.].

chowania oryginalności, przy jednoczesnym przekazaniu sensu niemieckiego tekstu. Leszek Szaruga w posłowie *Nie tylko słowa* (do tomu *Kolaże*) wspomniał o wprowadzeniu zmian w materię przekładanych utworów, ponieważ „[...] struktura tych tekstów zmusza do pewnych zabiegów, za sprawą których konieczne jest utrzymanie niektórych rygorów niemieckiej składni, a także zasad gramatyki”⁴¹. Zastanawiał się również nad kwestią „[...] jak dalece przekład może prowadzić do «z Niemczeni» zasad narracyjnych w języku docelowym, w tym wypadku polskim, i czy należy się z tym pogodzić”⁴².

Interesujące rozwiązanie problemu trudnego do przełożenia tekstu przy jednoczesnym oddaniu sensu znaczeniowego i zachowaniu nowatorstwa artystycznego znalazł wydawca tomu *Kolaże* *Strażnik bierze swój grzebień* (Korporacja Ha!art). Wyjaśniając stanowisko redakcji, Katarzyna Bazarnik zauważyła, iż w momencie publikacji tego niezwyklego tomu (2010) – „książki w pudełku” – było to pierwsze na świecie obcojęzyczne tłumaczenie tego utworu. Ze względu na jego słowno-graficzno-materialną integralność wydawca zaliczył go do liberatury, czyli gatunku literackiego, w którym tekst i nowatorski kształt książki współtworzą przekaz. Polskie wydanie zawiera teksty dwujęzyczne (zamieszczone na pojedynczych kartkach) wraz ze zróżnicowaniem czcionki wprowadzonym przez pisarkę w celu „śledzenia dynamiki tekstu”, ponieważ, co podkreśla Katarzyna Bazarnik, wyróżnione słowa zostały dobrane w sposób przemyślany⁴³.

Herta Müller w Polsce – wystawy i spotkania autorskie

Dla popularyzacji twórczości noblistki ważną rolę pełnią spotkania autorki z czytelnikami podczas jej wizyt w Polsce. Pisarka odwiedziła nasz kraj w 2005, 2010, 2011 oraz 2013 roku. Podczas pierwszej wizyty spotkała się z polskimi odbiorcami we Wrocławiu (Niemieckie Towarzystwo Kulturalno-Społeczne we Wrocławiu), Poznaniu (Księgarnia Bookarest) i Gdańsku (Nadbałtyckie Centrum Kultury)⁴⁴. Pojawiła się także w Toruniu, wygłaszając laudację Hansa Joachima Schädlicha podczas uroczystości wręczenia Nagrody Miast Partnerskich Torunia i Getyngi im. Samuela Bogumiła Lindego. Tą nagrodą została uhonorowana w 2011 roku. Drugi oraz czwarty raz przyjechała na zaproszenie Instytutu Goethego. W 2010 roku była gościem Międzynarodowego Festiwalu Literatury im. Josepha Conrada w Krakowie,

⁴¹ L. Szaruga, *Nie tylko słowa*, [w:] H. Müller, *Kolaże*, przeł. L. Szaruga, Biuro Literackie, Wrocław 2013, s.115.

⁴² Tamże.

⁴³ Por. K. Bazarnik, *Od redakcji*, [w:] H. Müller, *Strażnik bierze swój grzebień. Der Wächter nimmt seinen Kamm*, przeł. A. Koźuch, Korporacja Ha!art, Kraków 2010.

⁴⁴ Zob. *Herta Müller w Polsce*, forum.gazeta.pl/forum/w,151,24372729,24372729,HERTA_MULLER_W_POLSCE.html [stan z 21.09.2014].

pojawiała się także na Targach Książki, a następnie – z inicjatywy Instytutu Goethego oraz Wydawnictwa Czarne – odwiedziła Warszawę (w Teatrze Dramatycznym uczestniczyła w wieczorze autorskim prowadzonym przez Angelikę Kuźniak)⁴⁵. W czasie trzeciego pobytu (2013) spotkała się, jak już wcześniej zostało wspomniane, z krytykami literackimi i czytelnikami w Muzeum Sztuki i Kultury Japońskiej Manggha w Krakowie, później odwiedziła Wrocław – Centrum Kultury Impart (w ramach Festiwalu Port Literacki). Krakowskiej wizycie noblistki towarzyszyła wzmiankowana już wystawa „Herta Müller: Zakłęty krąg słów”, która była także prezentowana m.in. w Niemczech, Rosji, Rumunii, Portugalii, Czechach, Słowacji i w Słowenii⁴⁶.

Ciekawą formą promocji twórczości Herty Müller w naszym kraju jest ostatnia wystawa jej kolaży, połączona z pracami Wisławy Szymborskiej. Projekt został zrealizowany w lipcu i sierpniu 2014 roku w Gdańskiej Galerii Miejskiej (Galeria Gün-tera Grassa)⁴⁷. Z wystawy można obejrzyć relację telewizyjną (w Telewizji Pomorskiej)⁴⁸. Jak zauważyli autorzy pomysłu, obie noblistki doczekały się już prezentacji ich prac na całym świecie, ale po raz pierwszy zestawiono je razem.

Podsumowanie

Herta Müller zajmuje ważne miejsce w gronie twórców literatury niemieckojęzycznej publikowanych w Polsce. Wpływ na to ma oryginalny styl pisania, bliska Polakom treść (doświadczenia historyczne), ale jednocześnie planowe działania podejmowane przez wydawnictwa, instytuty, galerie przy finansowym wsparciu m.in. Instytutu Goethego i Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Utwory niemieckiej pisarki, jeszcze przed przyznaniem jej Nagrody Nobla w dziedzinie literatury, weszły na stałe w obieg naszego rynku wydawniczego.

Czasopisma krytyczno-literackie, portale internetowe oraz fora dyskusyjne zamieszczają liczne recenzje utworów pisarki⁴⁹. Polski czytelnik jest zainteresowany utworami niemieckiej noblistki. Wskazuje na ten fakt m.in. reedycja książek (pięć pozycji w Wydawnictwie Czarne ma już drugie wydanie). Porównując działania służące popularyzowaniu twórczości Herty Müller, należy zauważyć, iż decydujące

⁴⁵ Por. J.J. Kolarzowski, *Herta Müller z wizytą w Polsce*, kulturaliberalna.pl/2010/11/09/kolarzowski-herta-muller-z-wizyta-w-polsce/ [stan z 21.09.2014].

⁴⁶ Zob. *Herta Müller w Polsce*, <https://www.facebook.com/events/293575247438806/permalink/300370206759310/> [stan z 21.09.2014]; *Herta Müller oraz Lech Janerka i Ryszard Krynicki*, portliteracki.pl/festiwal/wydarzenia/herta-muller-oraz-lech-janerka-i-ryszard-krynicki/ [stan z 21.09.2014].

⁴⁷ Zob. *Z pozdrowieniami od Wisławy Szymborskiej i Herty Müller*, www.ggm.gda.pl/pl,3,0,0,1023,0,Z_pozdrowieniami_od_Wislawy_Szymborskiej_i_Herty_M_ller,0,index.html [stan z 21.09.2014].

⁴⁸ Zob. A. Szatybelko, *Druga twarz noblistów*, nowa.pomorska.tv/informacje/materialy/turystyka/druga-twarz-noblistow [stan z 21.09.2014].

⁴⁹ Niektóre z nich zostały wymienione w powyższym artykule, jednak ze względu na ich liczebność nie można było ich odnotować w całości w tak krótkim tekście.

znaczenie ma kilka wskaźników. Wśród nich ważne miejsce zajmują czynniki polityczne, czyli podobne doświadczenia historyczne (system totalitarny, prześladowanie opozycji). Polski odbiorca, czytając książki noblistki, stara się nie powiełać stereotypów i uprzedzeń, zwraca uwagę na obiektywizm autorki także w ocenie działań podejmowanych przez niemiecką mniejszość w Rumunii. Czytelnik niemiecki musi sobie najpierw „poradzić” z oceną wydarzeń historycznych przedstawioną przez pisarkę. Związek Wypędzonych wypowiedział się w tej kwestii jednoznacznie, jego zdaniem Herta Müller pokazała pejoratywny i subiektywny obraz Niemców w Rumunii. Jednakże rozwój wydarzeń (nominacja do Nagrody Nobla) spowodował zmianę oficjalnego stanowiska Centrum przeciwko Wypędzonym Eriki Steinbach (z zainteresowaniem odnotowała ten fakt także polska prasa – m.in. „Polityka” oraz „Rzeczpospolita”)⁵⁰. 1 listopada 2009 pisarka otrzymała nagrodę praw człowieka Fundacji Centrum przeciwko Wypędzonym (Franz-Werfel-Menschenrechtspreis)⁵¹. Reasumując, można więc stwierdzić, iż Nagroda Nobla zmieniła istotnie pozycję Herty Müller – zarówno na świecie (wzrost sprzedaży praw do druku jej książek, liczne przekłady), jak również w Niemczech (wyróżnienia, powszechne uznanie).

Polska, w której utwory pisarki ukazywały się jeszcze zanim została wyróżniona w 2009 roku literacką Nagrodą Nobla, zajmuje ważne miejsce wśród grupy państw zajmujących się przekładem i edycją jej książek. Autorka artykułu starała się wykazać, iż wpływ na ten stan mają zarówno zainteresowanie ze strony czytelników, jak i planowe, zorganizowane działania instytucji kulturalnych. Analiza, ze względu na obszerny zakres problematyki, poruszyła tylko niektóre kwestie związane z określeniem miejsca twórczości Herty Müller na polskim rynku wydawniczym, skupiła się przede wszystkim na zagadnieniach związanych z translacją, edycją i popularyzacją twórczości niemieckiej noblistki. Artykuł z pewnością nie wyczerpuje wszystkich kwestii związanych z tym tematem, stara się jednak pokazać – w związku z brakiem polskich prac badawczych dotyczących twórczości Herty Müller – niektóre działania podejmowane przez wydawnictwa oraz instytucje kulturalne wspierające upowszechnianie jej utworów w Polsce.

Bibliografia

Utwory Herty Müller wymienione w artykule (w języku niemieckim)

Müller H., *Atemschaukel*, Carl Hanser Verlag, München 2009.

Müller H., *Barfüßiger Februar*, Rotbuch-Verlag, Berlin 1987.

⁵⁰ Por. K. Masłoń, *Dwie nagrody Herty Müller*, www.rp.pl/artykul/403392.html [stan z 21.09.2014]; K. Siwczyk, *Obrona Herty Müller przed jej ziomkami*, www.polityka.pl/tygodnikpolityka/kultura/ksiazki/1500127,1,kawiarnia-literacka.read [stan z 21.09.2014].

⁵¹ Zob. Zentrum gegen Vertreibungen: Unsere Stiftung. Chronik, www.z-g-v.de/aktuelles/?id=39 [stan z 21.09.2014].

- Müller H., *Cristina und ihre Attrappe oder Was (nicht) in den Akten der Securitate steht*, Wallstein Verlag, Göttingen 2009.
- Müller H., *Der Fremde Blick oder das Leben ist ein Furch in der Laterne*, Wallstein-Verlag, Göttingen 1999.
- Müller H., *Der Fuchs war damals schon der Jäger*, Rowohlt, Reinbek bei Hamburg 1992.
- Müller H., *Der König verneigt sich und tötet*, Carl Hanser Verlag, München 2003.
- Müller H., *Der Mensch ist ein großer Fasan auf der Welt*, Rotbuch-Verlag, Berlin 1986.
- Müller H., *Der Teufel sitzt im Spiegel*, Rotbuch-Verlag, Berlin 1991.
- Müller H., *Die blassen Herren mit den Mokkaatassen*, Carl Hanser Verlag, München 2005.
- Müller H., *Herztier*, Rowohlt, Reinbek bei Hamburg 1994.
- Müller H., *Heute wär ich mir lieber nicht begegnet*, Rowohlt, Reinbek bei Hamburg 1997.
- Müller H., *Hunger und Seide*, Rowohlt, Reinbek bei Hamburg 1995.
- Müller H., *Im Haarknoten wohnt eine Dame*, Rowohlt, Reinbek bei Hamburg 2000.
- Müller H., *Immer derselbe Schnee und immer derselbe Onkel*, Carl Hanser Verlag, München 2011.
- Müller H., *Mein Vaterland war ein Apfelkern. Ein Gespräch mit Angelika Klammer*, Carl Hanser Verlag, München 2014.
- Müller H., *Niederungen*, Rotbuch-Verlag, Berlin 1984.
- Müller H., *Reisende auf einem Bein*, Rotbuch-Verlag, Berlin 1989.
- Müller H., *Vater telefoniert mit den Fliegen*, Carl Hanser Verlag, München 2012.

Polskie przekłady wymienione w artykule

- Müller H., *Człowiek jest tylko bażantem na tym świecie*, przeł. K. Leszczyńska, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec 2006.
- Müller H., *Dziś wolałabym siebie nie spotkać*, przeł. K. Leszczyńska, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec 2004.
- Müller H., *Głód i jedwab*, przeł. K. Leszczyńska, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec 2008.
- Müller H., *Huśtawka oddechu*, przeł. K. Leszczyńska, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec 2010.
- Müller H., *Kolaże*, przeł. L. Szaruga, Biuro Literackie, Wrocław 2013.
- Müller H., *Król kłania się i zabija*, przeł. K. Leszczyńska, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec 2005.
- Müller H., *Lis już wtedy był myślinym*, przeł. A. Rosenau, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec 2005.
- Müller H., *Nadal ten sam śnieg i nadal ten sam wujek*, przeł. K. Leszczyńska, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec 2014.
- Müller H., *Niziny*, przeł. K. Leszczyńska, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec 2006.
- Müller H., *Sercatko*, przeł. A. Buras, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec 2003.

Müller H., *Strażnik bierze swój grzebień. Der Wächter nimmt seinen Kamm*, przeł. A. Kożuch, Korporacja Halart, Kraków 2010.

Literatura przedmiotu

- Arnold H.L. (red.), *Herta Müller*, „Text + Kritik. Zeitschrift für Literatur”, t. 155, München 2002.
- Boase-Beier J., *Herta Müller in Translation*, [w:] B. Haines, L. Marven, *Herta Müller*, Oxford University Press, Oxford 2013, <http://dx.doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199654642.003.0012>.
- Bozzi P., *Der fremde Blick. Zum Werk Herta Müllers*, Königshausen & Neumann, Würzburg 2005.
- Eke N.O. (red.), *Die erfundene Wahrnehmung: Annäherung an Herta Müller*, Igel Verlag Literatur und Wissenschaft, Paderborn 1991.
- Grün S., *Fremd in einzelnen Dingen' Fremdheit und Alterität bei Herta Müller*, ibidem-Verlag, Stuttgart 2010.
- Haines B. (red.), *Herta Müller*, University of Wales Press, Cardiff 1998, <http://dx.doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199654642.001.0001>.
- Jankowicz G., *Nigdy nie bylam słowem*, [w:] tegoż, *CMONO. Rozmowy z pisarzami*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań – Kraków 2013.
- Mahrdt H., Læg Reid S. (red.), *Dichtung und Diktatur. Die Schriftstellerin Herta Müller*, Königshausen & Neumann, Würzburg 2013.
- Marven L., *Life and Literature: Autobiography, Referentiality, and Intertextuality in Herta Müller's Work*, [w:] B. Haines, L. Marven (red.), <http://dx.doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199654642.003.0013>.
- Müller J., *Sprachtakt. Herta Müllers literarischer Darstellungsstil*, Böhlau Verlag, Köln – Weimar – Wien 2014.
- Predoiu G., *Rumäniendeutsche Literatur und die Diktatur. „Die Vergangenheit entlässt dich niemals”*, Verlag Dr. Kovač, Hamburg 2004.
- Sievers W., *Eastward Bound: Herta Müller's International Reception*, [w:] B. Haines, L. Marven (red.), <http://dx.doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199654642.003.0011>.
- Szaruga L., *Nie tylko słowa*, [w:] H. Müller, *Kolaże*, przeł. L. Szaruga, Wrocław 2013.

Źródła internetowe

- Ein Taschentuch als Heimat: Nobelpreisträgerin Herta Müller*, źródło: www.srf.ch/player/tv/kulturplatz/video/ein-taschentuch-als-heimat-nobelpreistraegerin-herta-mueller?id=b82bb655-31b9-4bde-a047-ea18476c05a0 [stan z 20.19.2014].
- Galczyńska E., *Jak pisać o kraju, „który nie ocalił jeszcze nikogo” – nieoczywiste zaangażowanie literatury antyjojęzycznej*, źródło: www.portliteracki.pl/tawerna/debaty/jak-pisac-o-kraju-ktory-nie-ocalil-jeszcze-nikogo-nieoczywiste-zaangazowanie-literatury-antyjojezyznianej [stan z 14.09.2014].

- Grabau A., *Herta Müller znana czy nieznaną?*, źródło: www.przeglad-tygodnik.pl/pl/artukul/herta-muller-znana-czy-nieznana [stan z 16.09.2014].
- Herta Müller*: Kolaże, źródło: www.biuroliterackie.pl/biuletyn/newsy/herta-muller-kolaze-3 [stan z 16.09.2014].
- Herta Müller erhält Literaturnobelpreis 2009*, źródło: www.derstandard.at/1254310897221/Agenturmeldung-Herta-Mueller-erhaelt-Literaturnobelpreis-2009 [stan z 20.09.2014].
- Herta Müller – noblistka znów w Polsce*, źródło: www.wyborcza.pl/1,76842,13422211,Herta_Muller__noblistka_znow_w_Polsce.html [stan z 21.09.2014].
- Herta Müller oraz Lech Janerka i Ryszard Krynicki*, źródło: www.portliteracki.pl/festiwal/wydarzenia/herta-muller-oraz-lech-janerka-i-ryszard-krynicki/ [stan z 21.09.2014].
- Herta Müller w Polsce*, www.facebook.com/events/293575247438806/permalink/300370206759310/ [stan z 21.09.2014].
- Herta Müller w Polsce*, www.forum.gazeta.pl/forum/w,151,24372729,24372729,HERTA_MULLER_W_POLSCE.html [stan z 21.09.2014].
- Interview mit der Nobelpreisträgerin Herta Müller*, źródło: www.srf.ch/player/tv/kulturplatz/video/interview-mit-der-nobelpreistraegerin-herta-mueller?id=97cb3818-f092-451e-bf05-486db9bcd6e4 [stan z 20.09.2014].
- Kalima translates Herta Muller's „Der Mensch ist ein großer Fasan auf der Welt” into Arabic*, źródło: www.middle-east-online.com/english/?id=47301 [stan z 18.09.2014].
- Kolarzowski, *Herta Müller z wizytą w Polsce*, źródło: www.kulturaliberalna.pl/2010/11/09/kolarzowski-herta-muller-z-wizyta-w-polsce/ [stan z 21.09.2014].
- Kuźniak A., *Przecwiczylam śmierć*, źródło: www.wyborcza.pl/duzyformat/1,127291,6734227,Przecwiczylam_smierc.html?as=1 [stan z 19.09.2014].
- Lekcja literatury: Herta Müller*, źródło: www.goethe.de/ins/pl/kra/lhr/pl10746910.v.htm [stan z 19.09.2014].
- Masłoń K., *Dwie nagrody Herty Müller*, źródło: www.rp.pl/artukul/403392.html [stan z 21.09.2014].
- Niemczyńska M.I., *Herta Müller w Krakowie: Wolność? Pisanie to praca*, źródło: www.wyborcza.pl/1,75475,13763400,Herta_Muller_w_Krakowie__Wolnosc__Pisanie_to_praca.html#ixzz3DKBGKPT [stan z 14.09.2014].
- Pięciak W., *Herta Müller a sprawa polska*, źródło: www.rp.pl/artukul/419232.html?p=1 [stan z 14.09.2014].
- Recenzja: „Kolaże” *Herta Muller*, źródło: www.ksiazki.onet.pl/recenzje/recenzja-kolaze-herta-muller/e4wmz [stan z 19.09.2014].
- Rozmowy o literaturze: Chyba z ządności piszę tę książkę*, źródło: www.goethe.de/ins/pl/lp/kul/dup/lit/pl12443164.htm [stan z 19.09.2014].
- Rozmowy o literaturze: Polecamy: Herta Müller, A. Stasiuk*, źródło: www.goethe.de/ins/pl/lp/kul/dup/lit/pl10701799.htm [stan z 19.09.2014].

- Rozmowy z tłumaczami: Katarzyna Leszczyńska, źródło: www.goethe.de/ins/pl/lp/kul/dup/uwe/ueb/pl9824296.htm [stan z 20.09.2014].
- Siwczyk K., *Obrona Herty Müller przed jej ziomkami*, źródło: www.polityka.pl/tygodnikpolityka/kultura/ksiazki/1500127,1,kawiarnia-literacka.read [stan z 21.09.2014].
- Stringham E., *The Critical Reception of Herta Müller in the German and English Printed Media Before and After the Nobel Prize for Literature 2009, A Thesis Presented in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree Master of Arts, Arizona State University 2011*, źródło: www.repository.asu.edu/attachments/56472/content/Stringham_asu_0010N_10474.pdf [stan z 20.09.2014].
- Szatybelko A., *Druga twarz noblistów*, źródło: www.nowa.pomorska.tv/informacje/materialy/turystyka/druga-twarz-noblistow [stan z 21.09.2014].
- W świecie tłumaczy: Niemieckie nagrody translatorskie dla polskich tłumaczek*, źródło: www.goethe.de/ins/pl/lp/kul/dup/uwe/pl9010684.htm [stan z 20.09.2014].
- Z pozdrowieniami od Wisławy Szymborskiej i Herty Müller*, źródło: www.ggm.gda.pl/pl,3,0,0,1023,0,Z_pozdrowieniami_od_Wislawy_Szymborskiej_i_Herty_M_ller,0,index.html [stan z 21.09.2014].
- www.czarne.com.pl/kontakt [stan z 19.09.2014].
- www.facebook.com/events/293575247438806/?ref=5 [stan z 19.09.2014].
- www.goethe.de/mmo/priv/11663185-STANDARD.pdf [stan z 18.09.2014].
- www.hanser-literaturverlage.de/autoren/autor.html?id=24382 [stan z 18.09.2014].
- www.kalima.ae/en/ [stan z 18.09.2014].